

ἦν ἠδύνατό τις νὰ ἐπικλεσθῆ. Ἐπικυροῖ ὅ,τι συχνάκις εἶπον οἱ νοήμονες ἀνατολισταὶ τῆς Εὐρώπης, ὅτι δῆλα δὴ ἐξ ὅλης τῆς Ἀσίας, τῆς Ἰαπωνίας ἐξαιρουμένης, τὸ Ἀφγανιστὰν δεικνύει τὰ στοιχεῖα, ἅπερ συνιστᾶσι τοῦθ' ὅπερ καλοῦμεν ἔθνος.

Ἐν τῷ σοφῷ ἐγγράφῳ τοῦ Cheik ἐν καὶ μόνον εὕρισκω σημεῖον, καθ' ὃ πράγματι διαφωνοῦμεν. Ὁ Cheik δὲν παραδέχεται τὰς διακρίσεις, ὅς ἡ ἱστορικὴ κριτικὴ διδάσκει ἡμᾶς νὰ φέρωμεν ἐν τοῖς μεγάλοις ἐκείνοις καὶ περιπλόκοις γεγονόσιν, ἅτινα κράτη καὶ κατακτήσεις καλοῦνται. Τὸ ῥωμαϊκὸν κράτος, πρὸς ὃ μεγάλην ἔχει ἡ ἀραβικὴ κατάκτησις τὴν ὁμοιότητα, κατέστησε τὴν λατινικὴν γλῶσσαν ἐν ἀπάσῃ τῇ Δύσει ὄργανον τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος μέχρι τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰῶνος. Ἀλβέρτος ὁ Μέγας, Ῥόγερὸς ὁ Βάκων, ὁ Σπινόζας ἔγραψαν λατινιστί. Δι' ἡμᾶς ὅμως οὗτοι δὲν εἶνε λατῖνοι. Ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀγγλικῆς γραμματείας διδῶνται θέσις τις εἰς τὸν Βέδαν καὶ τὸν Ἀλκουῖνον, ἐν δὲ τῇ ἱστορίᾳ τῆς Γαλλικῆς γραμματείας κατατάττομεν Γρηγόριον τὸν ἐκ Tours καὶ τὸν Ἀβελάρδον. Δὲν θὰ παρεγνωρίζομεν βεβαίως τὴν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ πολιτισμοῦ ἐνέργειαν τῆς Ῥώμης, ὡς δὲν παρεγνωρίζομεν τὴν τῶν Ἀράβων. Ἀλλὰ τὰ μεγάλα ταῦτα ἀνθρωπιστικὰ συμβάντα γρήζουσιν ἀναλύσεως. Πᾶν ὅ,τι ἐγγράφη λατινιστί δὲν εἶνε ἡ δόξα τῆς Ῥώμης. Πᾶν ὅ,τι ἐγγράφη ἑλληνιστί δὲν εἶναι ἐλληνικὸν ἔργον. Πᾶν ὅ,τι ἐγγράφη ἀραβιστί δὲν εἶναι προῖδον ἀραβικόν. Πᾶν ὅ,τι ἐγένετο ἐν χριστιανικαῖς χώραις δὲν εἶνε τοῦ χριστιανισμοῦ ἀποτέλεσμα, πᾶν ὅ,τι ἐγένετο ἐν μουσουλμανικαῖς χώραις δὲν εἶναι καρπὸς τοῦ ἰσλαμισμοῦ. Αὕτη εἶνε ἡ ἀρχή, ἣνπερ ὁ βαθύς ἱστορικὸς τῆς μουσουλμανικῆς Ἰσπανίας κ. Ῥαϊνχάρδος Δόζυς (Reinhard Dozy), οὔτινος τὴν ἀπώλειαν θρηνεῖ τὴν στιγμὴν ταύτην ἡ σοφὴ Εὐρώπη, μετὰ σπανίας ἐφήρμοσεν ὀξυνοίας. Τὸ εἶδος τοῦτο τῆς διακρίσεως εἶνε ἀναγκαῖον, ἐὰν μὴ θέλωμεν τὴν ἱστορίαν ὑφασμα πιθανοτήτων καὶ παρανοήσεων.

Ἐν δέ τι, καθ' ὃ ἐφάνην εἰς τὸν Cheik ἄδικος, εἶνε τοῦτο, ὅτι δὲν ἀνέπτυξα προσηκόντως τὴν ἰδέαν, ὅτι πᾶσα θρησκεία ἀποκεκαλυμμένη ἄγεται νὰ φανῆ ἐχθρικὴ πρὸς τὴν θετικὴν ἐπιστήμην, καὶ ὅτι ὁ χριστιανισμὸς οὐδὲν ἔχει νὰ φθονήσῃ

κατὰ τοῦτο τὸν ἰσλαμισμόν. Τοῦτο κεῖται πάσης ἀμφιβολίας ἐκτός. Τὸν Γαλιλαῖον δὲν μετεχειρίσθη ὁ καθολικισμὸς κάλλιον, παρ' ὅ,τι ὁ ἰσλαμισμὸς τὸν Ἀβερρόην. Ὁ Γαλιλαῖος εὔρε τὴν ἀλήθειαν ἐν χώρᾳ καθολικῇ, ἀνθισταμένου τοῦ καθολικισμοῦ, καὶ ὁ Ἀβερρόης ἐφιλοσόφησεν εὐγενῶς ἐν μουσουλμανικῇ χώρᾳ, κωλύοντας τοῦ ἰσλαμισμού. Ἄν δὲν ἐνδιέτριψα περισσότερον περὶ τὸ σημεῖον τοῦτο, συνέβη, ἵνα εἶπω τὴν ἀλήθειαν, διότι αἱ περὶ τοῦ θέματος τούτου σκέψεις μου εἶνε τόσοσιν γνωσταί, ὥστε δὲν ἠθέλησα νὰ ἐπανέλθω εἰς αὐτὰς ἐνώπιον δημοσίου, ἐνημέρου τῶν ἐργασιῶν μου. Ἀρκούντως συγχῶν εἶπον, ὥστε νὰ μὴ ἔχω ἀνάγκην νὰ ἐπαναλαμβάνω ἐν πάσῃ εὐκαιρίᾳ, ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη διάνοια ὀφείλει ν' ἀπαλαχθῇ πάσης ὑπερφυσικῆς δόξης, ἐὰν θέλῃ νὰ ἐργασθῇ ὑπὲρ τοῦ οὐσιώδους αὐτῆς ἔργου, ὅπερ ἐστὶν ἡ κατασκευὴ τῆς θετικῆς ἐπιστήμης. Τοῦτο δὲ δὲν περιλαμβάνει καταστροφὰς βιαίας οὐδ' αἰφνιδίᾳς ῥήξεις. Δὲν πρόκειται νὰ ἐγκαταλίπη τὸν χριστιανισμόν ὁ χριστιανός, οὐδὲ τὸν ἰσλαμισμόν ὁ μουσουλμάνος, ἀλλὰ πρόκειται νὰ φθάσωσιν αἱ πεφωτισμένοι τοῦ τε χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ ἰσλαμισμού μερίδες εἰς ἐκείνην τὴν εὐργετικὴν τῆς ἀδιαφορίας κατάστασιν, καθ' ἣν αἱ ὀρησκευτικαὶ δόξαι καθίστανται ἀβλαβεῖς. Τοῦτο δ' ἐγένετο ἐν τῷ ἡμίσει σχεδὸν τῶν χριστιανικῶν χωρῶν· ἐλπίζωμεν ὅτι αὐτὸ θὰ συμβῇ καὶ ἐν τῷ ἰσλαμισμῷ. Τὴν ἡμέραν ἐκείνην βεβαίως θέλομεν συμφωνήσῃ ὁ Sheikh καὶ ἐγὼ νὰ χειροκροτήσωμεν.

Δὲν εἶπον ὅτι πάντες οἱ μουσουλμάνοι, ἄνευ διακρίσεως φυλῆς, εἶνε καὶ ἡ εἶνε πάντοτε ἀμαθεῖς· εἶπον, ὅτι ὁ ἰσλαμισμὸς δημιουργεῖ μεγάλας δυσκολίας εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ δυστυχῶς ἐπέτυχεν ἀπὸ πέντε ἢ ἕξ αἰώνων νὰ καταπιέσῃ αὐτὴν ἐν ταῖς ὑπ' αὐτοῦ κατακρατούμεναις χώραις, τοῦθ' ὅπερ εἰς τὰς χώρας ταύτας αἰτία ἐσχάτης ἀδυναμίας τυγχάνει. Πιστεύω πραγματικῶς, ὅτι ἡ τῶν μουσουλμανικῶν χωρῶν ἀναγέννησις δὲν θὰ συμβῇ διὰ τοῦ ἰσλαμισμού, ἀλλὰ διὰ τῆς ἐξασθενήσεως αὐτοῦ, ὅπως ἡ μεγάλη ἐκείνη κίνησις τῶν χριστιανικῶν χω-

ρῶν ἤρξατο διὰ τῆς καταστροφῆς τῆς τυραννικῆς ἐξουσίας τῆς ἐκκλησίας τοῦ μέσου αἰῶνος. Τινὲς εὖρον ἐν τῇ διαλέξει μου θυσμενῇ τινα λέξιν κατὰ τῶν ἀτόμων, τῶν πρεσβευόντων τὴν μουσουλμανικὴν θρησκείαν. Οὐδὲν ὑπάρχει τοιοῦτο. Τὰ πρῶτα θύματα τοῦ ἰσλαμισμού εἶνε οἱ μουσουλμάνοι. Πολλάκις κατὰ τὰς ἐν τῇ Ἀνατολῇ διακρίσεις μου παρατήρησα, ὅτι ὁ φανατισμὸς προέρχεται ἀπὸ μικρὸν τινα ἀριθμὸν ἐπικινδύων ἀνθρώπων, οἵτινες μεταχειρίζονται τοὺς ἄλλους ἐν τῇ θρησκευτικῇ πράξει διὰ τοῦ τρόμου. Χειραφέτησις τοῦ μουσουλμάνου ἀπὸ τῆς θρησκείας αὐτοῦ εἶνε ἡ καλλίστη ὑπηρεσία, ἣν θὰ ἠδύνατό τις νὰ παράσῃ αὐτῷ. Εὐχόμενος τοῖς λαοῖς τούτοις, παρ' οἷς ὑπάρχουσιν ἀγαθὰ στοιχεῖα τῆν ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τοῦ βαρύνοντος ἐπ' αὐτοὺς ζυγοῦ, φρονῶ, ὅτι δὲν ἐκφέρω κακὴν ὑπὲρ αὐτῶν εὐχὴν. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Cheik Gemmal Eddin θέλει νὰ κρατῶ ἴσην παρὰ ταῖς διαφοροῖς λατρείαις τὴν πλάστιγγα, φρονῶ ὅτι δὲν θ' ἀπέτεινον κακὴν εὐχὴν ὑπὲρ τινων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν, ἐπιθυμῶν ἵνα λάθῃ παρ' αὐτοῖς ὁ χριστιανισμὸς χαρακτηριστῆρα ἥττον δεσποτικόν.

Ἡ ἐπικρατοῦσα μεταξὺ τῶν φιλελευθέρων ἀσυμφωνία περὶ τῶν διαφορῶν τούτων σημείων δὲν εἶνε πολὺ μεγάλη· ἐπειδὴ πάντες, εὐμενεῖς ἢ δυσμενεῖς πρὸς τὸν ἰσλαμισμόν, καταλήγουσιν εἰς τὸ αὐτὸ πρακτικὸν ἀποτέλεσμα, τὴν διάδοσιν τῆς παιδείας παρὰ τοῖς Μουσουλμάνοις. Ἴδου τὸ κάλλιστον μέσον, ἀρκεῖ μόνον νὰ εἶνε παιδευσις σοβαρά, παιδευσις καλλιεργοῦσα τὸν λόγον. Ἐὰν οἱ θρησκευτικοὶ τοῦ ἰσλαμισμού ἀρχηγοὶ συνδράμωσιν εἰς τὸ ἐξάίρετον τοῦτο ἔργον, μεγίστην θὰ αἰσθανθῶ ἐπὶ τούτῳ χαράν. Ἄλλ' ἵνα ὁμιλήσω ἐλευθέρως, πολὺ δισταζῶ, ἂν θὰ πράξωσι τοῦτο. Θὰ μορφωθῶσι διακεκριμένα πρόσωπα, (ὀλίγα θὰ ὑπάρξωσι τόσον διακεκριμένα ὅσον ὁ Cheik Gemmal Eddin), ἅτινα θὰ χωρισθῶσι τοῦ ἰσλαμισμού, ὡς ἡμεῖς τοῦ καθολικισμού. Χῶραί τινες σὺν τῷ χρόνῳ θὰ ἔλθωσιν σχεδὸν εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὴν θρησκείαν τοῦ κορανίου· ἀλλ' ἀμφιβάλλω, ὅτι ἡ κίνησις τῆς ἀναγεννήσεως θὰ ὑποστηριχθῇ ὑπὸ τοῦ ἐπισήμου ἰσλαμισμού. Ἡ ἐπιστημονικὴ τῆς Εὐρώπης ἀναγέννησις δὲν ἐγένετο μετὰ τοῦ καθολικισμού, ἀλλ' ἐναντίον

αὐτοῦ· καὶ ἐν ταύτῃ ἀκόμη τῇ στιγμῇ, χωρὶς νὰ ἐκπλήσσηται πρὸς διὰ τοῦτο, ἀγωνίζεται ὁ καθολικισμὸς ἀκόμη νὰ κωλύσῃ τὴν ἐπιτομὴν τοῦ λογικοῦ τῆς ἀνθρωπότητος κώδικος· τὸ οὐδέτερον κράτος τὸ ἐκτὸς τῶν ἐξ ἀποκαλύψεως νομιζομένων ἀποκεκαλυμμένων δογμάτων.

Ἰπεράνω πάντων ὡς κανόνα ὑπέρτατον ἅς θέσωμεν τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὸν πρὸς τὸν ἄνθρωπον σεβασμόν. Μὴ καταστρέφειν τὰς θρησκείας, μεταχειρίζεσθαι μάλιστα μετ' εὐμενείας, ὡς ἐλευθέρως τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος ἐκδηλώσεις· ἀλλὰ μὴ προστατεύειν, πρὸ πάντων δὲ μὴ ὑπερασπίζειν ταύτας κατὰ τῶν ἰδίων πιστῶν, ὅσοι τείνουσι νὰ χωρισθῶσιν αὐτῶν, ἰδοὺ τὸ καθῆκον τῆς πολιτικῆς κοινωνίας. Ἐπιστραφεῖσαι οὕτως αἱ θρησκείαι εἰς τὸν ὅρον ἐλευθέρων καὶ ἀτομικῶν πραγμάτων, ὡς τὴν φιλολογίαν, τὴν αἰσθητικὴν, θὰ μεταμορφωθῶσιν ἐξ ὁλοκλήρου· στερηθεῖσαι δὲ τοῦ ἐπιστήμου δεσμοῦ ἢ τοῦ κατὰ σύμβασιν θ' ἀποσυντεθῶσι καὶ θ' ἀποβάλωσι τὸ μέγιστον μέρος τῆς ἀτοπίας αὐτῶν. Πάντα ταῦτα εἶνε γῶν οὐτοπία, θὰ γέγνωσιν ὅμως πραγματικότης ἐν τῷ μέλλοντι. Τίνοι τρόπῳ θὰ συμμορφωθῇ ἐκάστη θρησκεία πρὸς τὸ πολίτευμα τῆς ἐλευθερίας, ἥτις μετὰ πολλὰς δράσεις καὶ ἀντιδράσεις θὰ ἐπιβληθῇ εἰς τὰς ἀνθρωπίνους κοινωνίας; Τοιοῦτο πρόβλημα δὲν δύναται τις ἐν ὀλίγαις γραμμαῖς νὰ ἐξετάσῃ. Ἐν τῇ διαλέξει μου ἠθέλησα μόνον νὰ πραγματευθῶ ἐν ζήτημα ἱστορικόν. Ὁ Cheik Gemmal Eddin φαίνεται προσαγαγὼν σπουδαῖα ἐπιχειρήματα εἰς τὰς δύο θεμελιώδεις προτάσεις μου. — «Κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ δὲν ἐκώλυσεν ὁ ἰσλαμὸς τὴν ἐπιστημονικὴν κίνησιν ἐν μουσουλμανικῷ ἐσθάρει. — Κατὰ τὸ δεύτερον τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ ἡμισυ κατέπνιξεν ἐν τῷ κόλπῳ αὐτοῦ τὴν ἐπιστημονικὴν κίνησιν καὶ τοῦτο πρὸς ἰδίαν δυστυχίαν.

Τί ἐννοεῖ ὁ κ. Ῥενὰν διὰ τῆς λέξεως ὑπερφυσικόν; Πᾶν ὅ,τι ὁ ἄνθρωπος ἐν τῇ ἐνεστώσῃ αὐτοῦ ἀναπτύξει δὲν δύναται νὰ κατανοήσῃ; Ἄν τοῦτο ἐννοῇ ὁ κ. Ῥε-

νὰν καὶ τοῦτο θέλη νὰ ἐξοβελίσῃ ἀπὸ τοῦ κόσμου, τότε παραγνωρίζει μὲν τὴν ἱστορίαν τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἀνθρώπου, οὐ ὁ βίος εἶνε σειρά κατακτήσεων τοῦ ἀγνώστου, ἀρνεῖται δὲ καὶ τὸ δυνατόν τῆς ἐν τῷ μέλλοντι πρὸς τὰ πρόσω αὐτοῦ πορείας· διότι ἐν τῇ πορεία αὐτοῦ ταύτη ἔχει νὰ πορευθῇ διὰ μέσου σκότους καὶ ἀκαταληψίας, ἅπερ εἰς φῶς καὶ γνῶσιν νὰ μεταβάλλῃ ἐν χρησταῖς καὶ δικαίαις ἐλπίσιν ἀγωνίζεται. Ἡ ταῦτα μὲν οὐδόλως ἐννοεῖ ν' ἀρνηθῇ ὁ κ. Ρενάν, ὁ μέχρις ὁδόντων ὑπὸ τῆς πεποιθήσεως τῆς ἐν γνῶσει καὶ ἐπιστήμῃ προόδου τῆς ἀνθρωπότητος ἐμπεφορημένος, νοεῖ δὲ ὑπὸ τὸ ὑπερφυσικὸν ἄβατόν τινα καὶ ἀπρόσιτον εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν πνευματικὸν κόσμον, οὐ τὰ ἐδάφη ὅσων καὶ ἀν προχωρήσῃ ἡ ἀνθρωπότης, οὐδέποθ' ὅμως δύναται νὰ ἐλπίσῃ ὅτι θὰ κατακτήσῃται, ἐν ἄλλαις λέξεσι, τὰς ἐννοίας ἐκείνας, ἃς ὑπὲρ τὴν ἐμπειρίαν ἡμῶν ἱσταμένας δὲν δυνάμεθα διὰ τῶν ἡμετέρων γνωστικῶν μέσων νὰ ἐρμηνεύσωμεν; Ἄν τοιαύτας ἐννοίας ἐννοῇ ὁ κ. Ρενάν διὰ τῆς λέξεως ὑπερφυσικόν, καὶ βεβαίως τὰς ἐννοίας θεός, ψυχὴ κλ. ἐν νῷ ἔχει τὴν λέξιν ταύτην ἐκφέρων, καὶ ταύτας ἀγωνίζεται ν' ἀποσβέσῃ ἀπὸ τοῦ βίου, ἃς προσέχῃ τότε πολὺ ὁ ἔνθους τῶν ἐπιστημῶν ὑπέρμαχος κ. Ρενάν μὴ ἀπαλείψῃ μετὰ τούτων καὶ πᾶσαν ἐπιστήμην καὶ πᾶσαν μέθοδον πρὸς γνῶσιν· διότι οὐδεμίαν δύναται νὰ ὑποδείξῃ ἡμῖν ὁ κ. Ρενάν ἐπιστήμην, ἧς αἱ πηγαὶ δὲν εἶνε ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην ὑπερφυσικαί. Ἄς ἀρχίσῃ ὁ κ. Ρενάν ἀπὸ τῶν θετικωτάτων καὶ ἀκριβεστάτων θεωρουμένων ἐπιστημῶν, τῆς ἀστρονομίας μετὰ τῶν κοσμικῶν αὐτῆς σωμάτων καὶ τῆς κινήσεως, τῆς μαθηματικῆς μετὰ τοῦ μαθηματικοῦ αὐτῆς σημείου καὶ τῆς γραμμῆς, τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου, καὶ προχωρῶν ἃς κατέλθῃ κάτω εἰς τὴν φυσιολογίαν, τὰ κύτταρα καὶ

τὴν ἐν αὐτοῖς πλαστικὴν ζωὴν, καὶ ἄς εἴπη ἡμῖν, τί θὰ ἐγίνοντο αἱ ἐπιστῆμαι αὗται, ἂν πειθόμενοι ταῖς παρακελεύσεσιν αὐτοῦ ἠθέλομεν πέμψη αὐτὰς εἰς κόρακας διὰ τὸ μεταφυσικὸν αὐτῶν μέρος. Διὰ τὸν ἀφελῆ καὶ ἀβαθῆ τοῦ κόσμου παρατηρητὴν δὲν ὑπάρχει ψηλαφητοτέρα, ἐναργεστέρα, χυδαιοτέρα πραγματικότης τῆς ὕλης, τῆς ἐννοίας δῆλον ὅτι ἐκείνης, ὑφ' ἣν συνδέομεν τὰς ιδιότητας: πλήρωσιν χώρου, ἀντίστασιν καὶ διαφόρους δυνάμεις. Ἄλλ' εἰς τὸν φιλοσοφούντα νοῦν εἶνε ἡ ἐννοία αὕτη μεταφυσικωτάτη, εἰς μηδεμίαν ἄλλην ὁμοειδῆ τὰ πρωτεία παραχωροῦσα διότι αἱ μνημονευθεῖσαι ιδιότητες σημαίνουσιν ἀπλῶς πᾶς ἔχει ἡ ὕλη αὕτη πρὸς ἄλλας ὁμοίας αὐτῇ, ἀλλ' οὐδέποτε καὶ τι αὕτη καθ' ἑαυτὴν εἶνε. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ φιλοσοφικὴ ἐκείνη τάσις, ἣτις ἀπὸ τῆς ὕλης ὡς ἀπ' ἀρχῆς πρὸς ἐξήγησιν τοῦ κόσμου ἀφορμᾶται, εἶνε καὶ θὰ μένη τὸ ἄνευ ἐλπίδος διορθώσεως σφάλμα τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος.

Ἄλλὰ τίς ἡ ἀνάγκη νὰ καταφεύγωμεν εἰς μεμακρυσμένα παραδείγματα; Μήπως ἡ ἀκράδαντος ἡμῶν πίστις εἰς τὴν ὑπαρξιν τοῦ ἐκτὸς ἡμῶν κειμένου κόσμου, τοιούτου ὡς ἡμεῖς αὐτοῦ ἀντιλαμβανόμεθα, δὲν εἶνε ἐννοία μεταφυσικὴ; Ἡ φυσιολογία ἐν τῇ δαφνηφόρῳ αὐτῆς σταδιοδρομίᾳ κατέληξεν εἰς τὸ τέρμα, ὅτι κινήσεις, ἄς δέχονται τὰ αἰσθητήρια ὄργανα ἔξωθεν καὶ μεταβιβάζουσιν εἰς τὸν ἐγκέφαλον, καὶ παρυσιάσεις, ἄς ὡς ἀπόκρισιν εἰς τὰς ἔξωθεν προσερχομένας κινήσεις σχηματίζει ὁ ἄνθρωπος, οὐδὲν ἔχουσι τὸ κοινόν, εἶνε ἰπαράβλητοι, ἐπομένως ἀδύνατον νὰ ἐξηγηθῇ τὸ ἕτερον διὰ τοῦ ἑτέρου. Ἄλλ' ἀπέρριψε διὰ τοῦτο ἡ σπουδαιοτάτη αὕτη φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη τὸ ἐν ἢ τὸ ἕτερον, ἢ βεβαιοῖ μὲν τὰ γεγονότα ὡς κατάκτησιν αὐτῆς λαμπροτάτην καὶ βεβαιοτάτην, ὁμολογεῖ δὲ ἐν ἀληθῶς ὑψηλῷ φιλοσο-

φικῶ πνεύματι τὸ ἰgnoramus καὶ προστίθησι τὸ πάντων ἀπελπιστικώτατον ἰgnorabimus ; Δὲν ἀγνοοῦμεν βεβαίως, ὅτι οἱ ὑλίζοντες δὲν ἔχουσι καιρὸν νὰ κάθηνται νὰ πολυπραγμονῶσι περὶ λογικῆς καὶ μεθόδου, ἀφ' οὗ δύναται νὰ φθάνωσι συντομώτερον καὶ ἀκοπώτερον εἰς ἐν οἴονδῆποτε τέλος ἢτοι ἀπορρίπτοντες τὸ ἐν εἶδος, καὶ τὸ οὐσιωδέστερον τῶν ψυχολογικῶν τούτων γεγονότων, ἢ καὶ εἰσάγοντες αὐτὸ ἐντὸς τοῦ ἐτέρου, ἵνα ἔχωσιν αὐτὸ πρόχειρον εἰς χρῆσιν, ὡς οἱ ἀλχημισταὶ κατὰ τὸν μέσον αἰῶνα, οἵτινες τὴν τῶν ἄλλων μετάλλων εἰς χρυσὸν μεταβολὴν ν' ἀποδείξωσι θέλοντες ἔρριπτον εἰς τὸ βάθος τοῦ χημικοῦ αὐτῶν ἀγγελίου τὸν ζητούμενον χρυσόν, ὃν ἀκόπως βεβαίως ἐν τέλει τοῦ πειράματος ἀνεύρισκον. Ἄλλ' ἀκριβῶς διὰ τὴν θανάσιμον ταύτην κατὰ τοῦ πνεύματος ἀμαρτίαν, διὰ τὸ ἄγος τοῦτο τῆς ἀμεθοδίας, εἶνε καὶ θὰ μένη ἢ ἀπὸ τῆς ὕλης ὀρμωμένη διανοήσις ἀποκεκλεισμένη τῆς σεμνῆς χορείας τῶν πρὸς ἐξήγησιν τοῦ κόσμου δυνατῶν θεωριῶν. Μὴ δὲ ὑπολάβη τις ἡμᾶς ταῦτα λέγοντας, ὅτι παραγνωρίζομεν τὰς ὑπηρεσίας, ἃς ἡ φιλοσοφικὴ αὕτη τάσις προσήνεγκε ταῖς πρακτικαῖς ἐπιστήμαις — ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ οὐδὲν ἀπλῶς ἄνευ ἀξίας — ἀλλ' ἀναγνωρίζοντες καὶ εὐγνωμόνως ἐπωφελοῦμενοι τῶν σπουδαίων ἐν πράγμασιν ὑπὲρ τῆς καθόλου ἐπιστήμης ἐράνων καθήκον ἔχομεν χάριν αὐτῆς τῆς καθόλου ἐπιστήμης, ἧς τὴν αὔξησιν καὶ αὐτὴ μετὰ ζήλου ἐπιδιώκει, νὰ προφυλάξωμεν ἑαυτοὺς ἀπὸ τῶν ἀρχῶν αὐτῆς ἐκείνων, αἵτινες, ἀντὶ νὰ προαγάγωσι, παρακωλύουσι τὴν ποθητὴν τῆς ἐπιστήμης ἐπίδοσιν.

Ἄλλ' ἀπεμακρύνθημεν· ἐξέστω δ' ἡμῖν νὰ ἐπανέλθωμεν διὰ τινος ἐφαρμογῆς τοῦ εἰρημένου ἀξιώματος τῆς φυσιολογίας.

Ὁ κ. Ρενὰν ἔμεινε, λέγει, ἐνθουσιῶν ὑπὸ τῆς

γνωριμίας τοῦ κ. Gemmal Eddin. Ἀκούων δὲ καὶ ὁρῶν αὐτὸν οὐδόλως ἀμφέβαλλε βεβαίως περὶ τοῦ σχήματος καὶ τοῦ χρώματος καὶ τοῦ τόνου τῆς φωνῆς, ὅτι τὸ σχῆμα καὶ τὸ χρῶμα καὶ τὸν τόνον τῆς φωνῆς τοῦ κ. Gemmal Eddin ἔβλεπε καὶ ἤκουε. Φαίνεται δὲ ὅτι τηλικαύτην ἐποίησαν ἐπ' αὐτοῦ ταῦτα τὴν ἐντύπωσιν, ὥστε ἕναυλος ἤχει ἔτι τοῦ κ. Gemmal Eddin ἡ φωνὴ εἰς τὰ ὦτα τοῦ κ. Ρενάν, οἱ δὲ ἀφγαϊκοὶ αὐτοῦ χαρακτηρῆς τόσοι ζωηροὶ ἀναπυρίστανται ἐν τῇ μνήμῃ τοῦ κ. Ρενάν, ὥστε ἐπιτρέπουσι καὶ συγκρίσεις πρὸς τὰρχαῖα ἀναστήματα τοῦ Ἀβερρόου καὶ Ἀβικέννα, εἰς ὧν τὴν φανταστικὴν ἀναδημιούργησιν συνεισήνεγκε βεβαίως ὁ κ. Gemmal Eddin ὅ,τι τὰ καλούμενα πρότυπα εἰς τὸν καλλιτέχνην. Δύναται γὰρ μᾶς ἐξηγήσῃ ὁ κ. Ρενάν πῶς συνέβησαν πάντα ταῦτα τὰ μυστήρια; Πῶς ἔβλεπε χρώματα καὶ ἤκουεν ἤχους, ἐν ᾧ ἐκτὸς τοῦ ἐγκεφάλου τοῦ κ. Ρενάν οὔτε φῶς οὔτε σκότος, οὔτε λευκὸν οὔτε μέλαν, οὔτε ἤχος οὔτε ἀηχία ὑπῆρχεν, ἀλλ' ἀπλῆ τις κυμάτων αἰθέρος καὶ αἴρος ἀχρώματος καὶ ἀφθογγος κίνησις; Ὑπερβαίνει καὶ τοῦτο τὴν ἐμπειρικὴν ἡμῶν κατάληψιν ἢ οὐ; εἶναι καὶ τοῦτο τόσοι τοῦλάχιστον ὑπερφυσικὸν ὅσον αἱ ἐννοιαί, ἃς ἔχει ὁ κ. Ρενάν ἐν νῷ, ἢ οὐ; Κατὰ τί εἶναι ἀμεσωτέρα, πειστικωτέρα, ἐμπειρικωτέρα, ἀποδεικτικωτέρα τῆς ἀληθείας τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος ἐννοιῶν ἢ ἀλήθεια τῆς κατ'αἴσθησιν ταύτης δι' ἐξωτερικῶν ἐρεθισμῶν προκαλουμένης ἀντιλήψεως; Ἄν δὲ στρυφνοὶ τινες καὶ ἀπιστοὶ ὄντες διημφεσβητοῦμεν τὴν θετικότητα τοῦ γεγονότος, ὅτι δηλ. ὁ κ. Ρενάν μετὰ τοῦ κ. Gemmal Eddin συνηντήθη, τοιάςδε καὶ τοιάςδε κατὰ ποιὸν ὠρισμένας παρ' αὐτοῦ ἐντύπώσεις ἔλαβε, καὶ ἂν ἠναγκάζομεν αὐτὸν γὰρ παράσχη ἐμπειρικὸν τῆς διαβεβαιώσεως αὐτοῦ λόγον, θὰ ἔλεγεν·

Ἐξωτερικαὶ μηχανικαὶ κινήσεις, πηγὴν ἔχουσαι ἐξωτερικὴν, ἦν ἃς ὀνομάσωμεν Gemmal Eddin, προσέβηλον τὰ αἰσθητήριά μου ὄργανα, ταῦτα δὲ διὰ τῶν νεύρων μετεβίβασαν τὰς κινήσεις ταύτας εἰς τὸν ἐγκέφαλον, ἐκεῖ δέ, ὡς τοῦ θαύματος! ἀντὶ τῶν μέχρι τοῦδε κινήσεων ἐγεννήθησαν ἐν τῇ συνειδήσει μου παραστάσεις. Ἄν δὲ ἀκολουθούντες τῇ μεθόδῳ τοῦ κ. Ρενὰν παρεδεχόμεθα μόνον τὰς κινήσεις καὶ ἠρνούμεθα τὰς παραστάσεις, δὲν θὰ περιεπίπτομεν εἰς τὸ ἀσυγχώρητον τῶν ὑλιζόντων σφάλμα, ἐκ τῶν δύο σειρῶν ἀναμφισβητήτως ἑτερογενῶν γεγονότων παραδεχόμενοι αὐθαιρέτως τὴν μίαν μόνην, καὶ ἐξ αὐτῆς οὐδενὶ σὺν νῶ τὴν ἑτέραν παράγοντες; Ἄν δὲ τῷ τῆς αἰρέσεως δικαιώματι ἡμῶν χρώμενοι παρεδεχόμεθα τὴν ταύτην ἀντίθετον σειράν ὡς ἀληθὴ καὶ ἀπερρίπτομεν ὄλως τὴν ἑτέραν ὡς ψευδὴ ῥιπτόμενοι οὕτω εἰς τὰς ἀγκάλας τῆς τὴν ὑπαρξίν τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ἀρνούμενης ἀπολύτου ἰδανικῆς φιλοσοφίας, τίς θὰ ἠδύνατο ἐμπειρικῶς νὰ μᾶς ἐλέγξῃ; Γνωστὸν εἶνε ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, μετὰ πόσης δυνάμεως καὶ λογικῆς ἀκολουθίας διεξήχθη κατὰ τὰ τέλη τοῦ παρελθόντος καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρόντος αἰῶνος ἡ δόξα αὕτη ἐν τῷ ῥηθέντι συστήματι. Γνωστὸν ἐπίσης μετὰ πόσης μεγαλοφυΐας ἐπραγματεύθη τὸ θέμα τοῦτο ὁ Calderon ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ «Ὁ βίος ὄνειρον». Ἄν ὅμως μήτε τὴν τεραστίαν τῆς διανοίας μήτε τὴν ἀδαμάντινον τῆς βουλήσεως δύναμιν τοῦ Φιχθίου μήτε τὴν μεγάλην καὶ τολμηροτάτην ἀπόφασιν τῶν ὑλιζόντων κεκτημένοι, ἵνα μιᾶς τῶν δύο ἀντικειμένων τούτων μερίδων μεθ' ὀρμῆς δραξώμεθα, ἀν ἀμφιγνοοῦντες καὶ ἀβεβαίως ταλαντευόμενοι ἐνηγκαλιζόμεθα ὡς πάγιόν τι καὶ σταθερὸν σημεῖον τὴν ἀρχήν, ἧς ὑπερμαχεῖ ὁ κ. Ρενὰν,—πᾶν δηλαδὴ τὸ διὰ τῆς ἐμπειρίας ἀνεξήγητον.

ἀρνητέον, —καὶ ἀπεφαινόμεθα διαρρήδην, οὔτε τὸ πρῶτον σύστημα οὔτε τὸ δεύτερον λέγει τὴν ἀλήθειαν, οὔτε ὁ Gemmal Eddin γινώσκουμεν ἀσφαλῶς ἐὰν ὑπάρχη, οὔτε ἂν ὁ κ. Ρενὰν εἶδε τοιοῦτον, ἀμφιβάλλομεν δὲ καὶ ἐὰν αὐτὸς ὁ ἴδιος ὑπάρχη, τί θὰ εἶχεν ὁ κ. Ρενὰν ν' ἀντιτάξῃ;

Ἄγουσιν ἢ δὲν ἄγουσιν εἰς ἀκαμπτου πυρρωνισμὸν τοιαῦται ἀρχαί; Ἄγουσιν ἢ δὲν ἄγουσιν εἰς τὴν ὅλως ἄχρηστος καὶ ἀπόβλητος ἐκείνην καθόλου σκέψιν, ἣτις ἀμφιβάλλει, ἂν δυνάμεθα νὰ γνωρίσωμεν τὴν ἀλήθειαν διὰ τὸν λόγον, ὅτι περὶ πάσης ἀποδείξεως, περὶ παντὸς ἀποδεικτικοῦ λόγου, παντὸς ἐναργοῦς καθ' ἑαυτὸ ἀξιωματός, ἀείποτε ἀμφίβολον ἔτι μένει, ἂν δὲν εἶνε πάντα ὁμοῦ ἀπάτη; τὴν σκέψιν ἐκείνην, ἣτις οὔτε ὁδὸν τινα πρὸς διόρθωσιν τῆς ἐρεύνης δεικνύει, οὔτε ἐφαρμοστὴ ἐν τῷ βίῳ τυγχάνει;

Ἐξυπηρετεῖται διὰ τοιούτων ἀρχῶν ἢ ἐπὶ τὰ πρόσω πορεία τῆς ἐπιστήμης, ὡς ἐπαγγέλλονται οἱ ταύτην ἀνὰ στόμα φέροντες, τοιαύτας δ' ἐπὶ τῆς σημαίας αὐτῶν ἀναγραφάμενοι ἀρχάς, αἵτινες τὸ ἔργον τοῦ ἰσλαμισμού ὑπ' ἄλλην μορφήν πολὺ ἐπικινδυνωτέραν ὑποβοηθοῦσιν ὡς δεσμεύουσιν τὴν διάνοιαν καὶ τὴν ἔρευναν ἐν ὀνόματι αὐτῆς τῆς ἐπιστήμης; Κατὰ τὸν τύπον μόνου διαφέρει, ἂν ὁ μὲν ἰσλαμισμὸς λέγῃ· Μὴ ζήτηί τὴν ἀλήθειαν, ἐγὼ κατέχω αὐτὴν πᾶσαν, οὔτοι δὲ δογματίζουσιν, ὅτι αἱ ἔννοιαι, εἰς ἃς ἄγει πᾶσα ἡμῶν ἢ ἐμπειρία καὶ δι' ὧν καὶ μόνων εἶνε δυνατὴ λογικὴ τις τοῦ κόσμου ἐξήγησις, δὲς ὑπάρχουσι καὶ ὅτι μωρία εἶνε νὰ τρέχῃ τις κατόπιον ἀνυπάρκτων. Ποίαν σημασίαν δύνανται νὰ ἔχωσι πλέον ἐν τῷ στόματι αὐτῶν αἱ φράσεις· ἐλευθέρα σκέψις, ἐλευθέρα ἐπιστήμη; Γινώσκουμεν ἀκριβῶς, ὅτι ὁ θερμὸς τῆς προόδου καὶ τῆς ἐπιστήμης

συνήγορος κ. Ρενάν μακρὰν ἀπέχει τοῦ νὰ εὐχηθῆ τοιαύτας τινὰς τῶν ἀρχῶν αὐτοῦ ἀκολουθίας. Γινώσκομεν προσέτι ὅτι τὰξιώματα ταῦτα εἶνε ὁ ἀφρὸς τῆς ἀπὸ πεντηκονταετίας σχεδὸν ἐν Γαλλίᾳ ἐγερθείσης θετικῆς λεγομένης φιλοσοφίας, ἥτις νῆαν τῷ κόσμῳ λύτρωσιν εὐηγγελίζετο διὰ τῆς ἀρνήσεως παντὸς ὅ,τι δὲν δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ ἐννοήσῃ, τῆς ἀρνήσεως δῆλον ὅτι πάσης προόδου καὶ ἐπιστήμης. Ζωηροὶ ἀναβάται μετ' ἀκαθέκτου ὀρμῆς ἐρρίφθησαν ἐπὶ τοῦ ἀπτέρου καὶ ἀκινήτου πηγάσου τῆς θετικῆς φιλοσοφίας καὶ ἤρξαντο μεθ' ὅλης αὐτῶν τῆς δυνάμεως νὰ κινῶσι χεῖρας καὶ πόδας καὶ κεφαλὴν καὶ νὰ κεντῶσι καὶ παρακελεύωνται τὸν πηγάσον πρὸς κίνησιν, ἀλλ' ἐλησμόνησαν ὅτι, πρὶν ἀναβῶσιν, ἔδωσαν αὐτοῦ τοὺς πόδας καὶ ἀπέκοψαν τὰς πτέρυγας. Ποῖον τὸ ἀποτέλεσμα; Ὁ ἐπὶ πεντηκονταετίαν ἐν συγχύσει καὶ παραζάλῃ κλυδωνισμὸς τοῦ εὐφυεστάτου καὶ ζωηροτάτου τῶν ἐθνῶν, ἡ καθυστέρησις αὐτοῦ ἐν ταῖς φιλοσοφικαῖς ἐπιστήμαις καὶ ἡ παρακώλυσις, ἣν διὰ τῆς πολιτικῆς αὐτοῦ θέσεως, τῆς παγκοσμίου γλώσσης καὶ φιλολογίας ἀναγκαίως ἐπήνεγκε καὶ παρ' ἄλλοις ἔθνεσιν. Ἀπὸ πεντηκονταετίας ἐξεκώφαναν οἱ θετικοὶ φιλόσοφοι τὸν κόσμον, ὅτι τροχίζουσι τὰς πνευματικὰς αὐτῶν ψαλίδας, ἀλλὰ μετὰ πεντηκονταετίαν εἶδον ὅτι λείπει αὐτοῖς τὸ ὕφασμα!

Ἡ ἐπιστήμη δὲν προχωρεῖ διὰ τῆς ἀρνήσεως τῶν προκειμένων αὐτῇ πρὸς λύσιν προβλημάτων, ἀλλὰ διὰ τῆς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δεδομένων αὐτῇ λογικῶν μέσων ἐνδελεχοῦς ἀποπείρας πρὸς λύσιν αὐτῶν ἀνεξετάζουσα τὰς περὶ αὐτῶν ὑπαρχούσας ὑποθέσεις, καθαρίζουσα, διορθοῦσα, συμπληροῦσα ἢ ἀντικαθιστᾶσα αὐτὰς δι' ἄλλων πιθανωτέρων καὶ γονιμωτέρων καὶ οὕτως ἀσφαλῶς βῆμα πρὸς βῆμα κατακτωμένη τὴν ὁδόν, ἥτις ἄγει

εὐθὺ πρὸς τὴν σεμνήν, τὴν θεσπεσίαν, τὴν ἐρασμιωτάτην, τὸ λατρευτὸν τοῦτο ὑποκείμενον τῶν πόθων, τῶν ἐλπίδων, τῶν ἀγώνων τῆς ἀνθρωπότητος, τὴν ἀλήθειαν.

Τὸ σύστημα τοῦτο, ἀπορρίπτου πᾶν ὅ,τι τὴν πειραματικὴν ἡμῶν ἔρευναν ὑπερβαίνει, προὑποτίθησιν ἐντελεῖ τῷ ἀπορριπτομένῳ τὴν γνώσιν· ἀξιοῖ δὴλον ὅτι ὅτι εἰς τόσον ἤρθη γνώσεως ὕψος, ὅτι κατενόησε καὶ κατέχει τὰ μυστήρια τῆς ἡλικῆς καὶ νοητῆς φύσεως οὕτω καθαρῶς καὶ διαυγῶς, ὅτι ἔφθασεν αὐτὰς τὰς ἡρακλείους τῆς γνώσεως στήλας, ὥστε διείδεν ἐναργέστατα καὶ καθαρῶτα, ὅτι οἱ κατόπιν τοιούτων ζητημάτων τρέχοντες σκιάς κυνηγοῦσιν ἢ μᾶλλον οὐδὲ σκιάς! Ἄλλὰ τίς θνητὸς δύναται νὰ καυχηθῆ, ὅτι παρεκάθισεν ἐν τοῖς συμβουλοῖς τῆς δημιουργίας καὶ ἀντελήφθη αὐτῆς ἐν τῷ συνόλῳ καὶ ταῖς λεπτομερείαις οὕτως, ὡς ὁ καλλιτέχνης τὴν εἰκόνα τοῦ ἔργου αὐτοῦ, ὡς ὁ κ. Ρενὰν τὸ σχέδιον τοῦ «Βίου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ»; Ταλαίπωρος ὁ ἄνθρωπος! μικρὸς καὶ ἄπειρος ἔτι ἐν τῷ ὠκεανῷ τοῦ ἀγνώστου πλέων, μόνον ἔρμα τὰ ῥάκη τῆς ἐπιστήμης αὐτοῦ ἔχων, ῥιψοκινδυνεύει ὁμως ὡς ἀτρόμητος θαλασσοπόρος τὰς ἀκαταλήπτως μεγάλας καὶ ὑψηλὰς τοῦ ἀγνώστου χώρας ἀναζητῶν, ὑφ' ἐνὸς καὶ μόνου ἐς αἰεὶ ἀφ' ἑαυτοῦ ἀφισταμένου φάρου ἐν τῇ πελαγοδρομίᾳ αὐτοῦ ὀδηγούμενος, τῆς φυσικῆς αὐτοῦ ὀρμῆς τοῦ ζητεῖν τῶν πραγμάτων τὰς αἰτίας. Ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος εἶνε ἢ δύναμις αὐτοῦ ἢ μεγάλη· διὸ ὀρθῶς ὠνομάσθη αἰτιότητος ζῶον. Δὲν ἀρκεῖται εἰς τὸ ὅτι, ἀλλὰ συμφώνως τῇ φύσει αὐτοῦ ζητεῖ τὸ διότι τῶν πραγμάτων, καὶ δὲν παύεται ἀνερευνῶν τὰς αἰτίας τῶν ὄντων καὶ ἑαυτοῦ καὶ τὴν μεταξὺ τούτων συνάφειαν, εἰν ὑπάρχει. Τὸ λέγειν αὐτῷ· Ἀπαρνήθητι τοὺς πόθους καὶ τὰς ἐλπίδας σου, παῦσαι ἐνεργῶν κατὰ τὴν φύσιν σου,